

Αναλυτική περίληψη των 1749 και 1750/2019 αποφάσεων της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας

27/09/2019

Πρόεδρος: Αθ. Ράντος, Αντιπρόεδρος

Εισηγητής: Π. Μπραϊμή, Σύμβουλος

Με τις 1749 και 1750/2019 αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας ακυρώθηκαν οι 101470/Δ2/16.6.2017 (Β' 2104) και 99058/Δ2/13.6.2017 (Β' 2105) αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, με τις οποίες καθορίστηκαν τα προγράμματα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών αφενός του δημοτικού και του γυμνασίου και αφετέρου του λυκείου. Ειδικότερα, σε σχέση με τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, η Ολομέλεια του Δικαστηρίου έκρινε, κατά πλειοψηφία, ότι **πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές.**

Και τούτο, διότι ως **ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης**, κατά το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, **νοείται, για την πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών που ασπάζονται το δόγμα αυτό, η ανάπτυξη της ορθόδοξης θρησκευτικής συνείδησης, ενόψει του ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού χαρακτηρίζεται ως «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα», αναγνωρίζεται δηλαδή από τον συνταγματικό νομοθέτη, με το άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, ως η θρησκεία της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού.** Στην ανάπτυξη, άλλωστε, θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας αποβλέπουν και οι γονείς τους, αντλώντας από το άρθρο 13 του Συντάγματος, το δικαίωμα, που κατοχυρώνεται ευθέως και από το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, να "εξασφαλίζουν" τη μόρφωση και την εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Το κυριότερο μέσο, με το οποίο υπηρετείται ο ανωτέρω συνταγματικός σκοπός είναι η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, το οποίο πρέπει να περιλαμβάνει οπωσδήποτε, με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού, χωρίς να προκαλεί σύγχυση με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών. Πρέπει δηλαδή το μάθημα να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα **όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων), αλλά την**

καλλιέργεια των κατάλληλων προϋποθέσεων ώστε να μπορεί να μεταδοθεί το προεκτεθέν κατά το Σύνταγμα περιεχόμενό του. Η διδασκαλία αυτή είναι συμβατή με την απαραβίαστη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος), διότι δεν συνιστά επιβολή πίστεως, αφού **το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα**. Εξάλλου, οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι μαθητές έχουν δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα με την υποβολή σχετικής δήλωσης, η οποία θα μπορούσε να γίνει με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης, η δε Πολιτεία οφείλει, εφόσον συγκεντρώνεται ικανός αριθμός μαθητών που απαλλάσσονται, να προβλέψει τη διδασκαλία ισότιμου μαθήματος προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος «ελεύθερης ώρας».

Περαιτέρω, εφόσον διασφαλίζεται η ανωτέρω συνταγματική υποχρέωση του Κράτους για την **ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών**, η Πολιτεία δεν εμποδίζεται να **περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα και εκπαίδευση «θρησκευολογικού» χαρακτήρα με πληροφορίες και γνώσεις για άλλες θρησκείες και δόγματα**. Εξάλλου, ενόψει του ότι ο νομοθέτης έχει ρητώς προβλέψει, για ετερόδοξους ή αλλόθρησκους μαθητές (ιδίως καθολικού δόγματος ή εβραϊκής θρησκείας ή μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης), τη δυνατότητα διδασκαλίας του οικείου δόγματος ή θρησκείας, το Κράτος δεν μπορεί, σύμφωνα με την αρχή της ισότητας, να στερήσει από τους μαθητές που ασπάζονται ορισμένο δόγμα ή θρησκεία το δικαίωμα, το οποίο αναγνωρίζει σε μαθητές που ανήκουν σε άλλα δόγματα ή θρησκείες, να διδάσκονται αποκλειστικά τα δόγματα της πίστεώς τους. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, κρίθηκε κατά πλειοψηφία ότι τα επίδικα προγράμματα σπουδών, όπως προκύπτει από τους σκοπούς και το περιεχόμενό τους, δεν αποβλέπουν στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των ορθόδοξων μαθητών, διότι τα μεν προγράμματα του δημοτικού και του γυμνασίου δεν περιέχουν ολοκληρωμένη -και διακριτή έναντι άλλων δογμάτων και θρησκειών- διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της ορθόδοξης εκκλησίας, το δε πρόγραμμα του λυκείου είναι αποσυνδεδεμένο από τη διδασκαλία αυτή. Αντιθέτως, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση είτε στην προβολή στοιχείων κοινών με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών (δημοτικό-γυμνάσιο) είτε στη διδασκαλία διαφόρων ηθικών και κοινωνικών ζητημάτων, τα οποία είτε είναι αντικείμενο κυρίως άλλων μαθημάτων (δημοτικό-γυμνάσιο) είτε είναι άσχετα ή και αντίθετα με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία (λύκειο).

Κατόπιν τούτων, κρίθηκε ότι τα επίδικα προγράμματα σπουδών έρχονται σε αντίθεση με τα άρθρα 16 παρ.2 και 13 παρ.1 του Συντάγματος, με το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και με την αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος, άρθρα 14 και 9 της ΕΣΔΑ).

Κατά την ειδικότερη γνώμη δύο Συμβούλων, ως "συμβάλλουσα" στην **ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών**, οι οποίοι εισέρχονται στον σχολικό βίο με ήδη διαμορφωμένη συνείδηση περί του Θεού, απότοκη των βιωμάτων τους από το οικογενειακό περιβάλλον, **νοείται η αγωγή εκείνη που έχει ως αντικείμενο να εισαγάγει τους μαθητές και να τους εξοικειώσει με την έννοια του ιερού ως έγκυρης πρότασης νοηματοδότησης του βίου**. Και δη, για την πλειοψηφία των Ελλήνων μαθητών που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, όπως η πρόταση αυτή έχει διαμορφωθεί από τη χριστιανική ορθοδοξία και αναδειχθεί ιστορικά στην Ελλάδα ως το "επικρατέστερο" συλλογικό θρησκευτικό βίωμα, ενώ, για τους ετερόδοξους ή αλλόθρησκους μαθητές ο νομοθέτης, σύμφωνα με την αρχή της ισότητας, έχει ρητώς προβλέψει δυνατότητα διδασκαλίας του οικείου δόγματος ή θρησκείας. Ειδικότερα, για την πλειοψηφία των μαθητών **η θρησκευτική αγωγή δεν είναι επιτρεπτό να μεταβάλλεται σε δογματική ομολογία πίστεως ή πολλών μάλλον σε κατήχηση**, από την άλλη, όμως, οφείλει να διατηρεί ως προέχουσα και κύρια μέριμνα όχι την παροχή πληροφοριών ή την επεξεργασία γνώσεων ή την ανάπτυξη προβληματισμών ιστορικής, θρησκευτικής ή κοινωνιολογικής φύσεως (αντικείμενο άλλωστε και άλλων μαθημάτων), αλλά την **εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης των μαθητών με τη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας**. Κατά τα λοιπά, είναι ασφαλώς **ελεύθερη η Πολιτεία** να επιλέγει και να καθορίζει κανονιστικά το περιεχόμενο της σχετικής κατά την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική και τα πορίσματα της παιδαγωγικής επιστήμης, μη ελεγχόμενη δικαστικά στις επιλογές **αυτές παρά μόνο ως προς την τήρηση των ανωτέρω συνταγματικών υποχρεώσεων**.

Επίσης, κατά την ειδικότερη γνώμη ενός Συμβούλου, κατά το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ο συνταγματικός νομοθέτης, αναγνωρίζοντας την παιδεία ως βασική αποστολή του Κράτους, αποβλέπει σε ορισμένους σκοπούς, στους οποίους συγκαταλέγει την ανάπτυξη -και όχι διαμόρφωση- της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, οι οποίοι εισέρχονται στον σχολικό βίο με ήδη διαμορφωμένη συνείδηση περί του Θεού, απότοκη των βιωμάτων τους από το οικογενειακό περιβάλλον. Συνεπώς, κατά το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ., το σχολικό πρόγραμμα πρέπει να περιλαμβάνει **μάθημα**, στο οποίο οι μαθητές ασκούνται στην **κατανόηση και εμπέδωση των θρησκευτικών δογμάτων, τα οποία ήδη πρεσβεύουν**, υπό την προϋπόθεση ότι **δεν έχει μορφή κατηχήσεως**, ώστε να μην διακυβεύεται η διάπλαση ελεύθερης προσωπικότητας, που επίσης αναγνωρίζεται, κατά την ίδια διάταξη, ως σκοπός της παιδείας. Έτσι, το σχολικό πρόγραμμα πρέπει να περιλαμβάνει τη διδασκαλία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ως θρησκεύματος της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, καθώς και τη διδασκαλία άλλων δογμάτων της χριστιανικής πίστεως ή άλλων θρησκειών στην περίπτωση που η εκπαίδευση

παρέχεται σε περιοχές όπου ευδιάκριτο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού πρεσβεύει τα δόγματα αυτά ή τις άλλες θρησκείες, υπό την προϋπόθεση της μη υποχρεωτικής παρακολούθησης του μαθήματος αυτού από ετερόδοξους, αλλόθρησκους, μη θρησκευόμενους ή άθεους μαθητές.

Μάθημα «θρησκευολογικού» περιεχομένου μπορεί να είναι χρήσιμο, πλην δεν οδηγεί στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, την οποία το Σύνταγμα ρητώς επιβάλλει και, συνεπώς, δεν υποκαθιστά θεμιτώς τη διδασκαλία των θρησκευτικών δογμάτων που απαντώνται στην ελληνική επικράτεια.

Επί των θεμάτων αυτών διατυπώθηκαν τρεις μειοψηφούσες απόψεις:

α) Κατά την άποψη τεσσάρων Συμβούλων, από τις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος, σε συνδυασμό με τα άρθρα 9 της ΕΣΔΑ και 2 του 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ συνάγεται ότι η μετάδοση γνώσεων ή πληροφοριών θρησκευτικού χαρακτήρα στην εκπαίδευση πρέπει να είναι αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική και να μην επιδιώκει κατηχητικό σκοπό, χωρίς ωστόσο να θίγεται η ελευθερία του κράτους να διαμορφώνει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ανάλογα με τις ανάγκες και τις παραδόσεις του ή σύμφωνα με τις αρχές της τυχόν επίσημης ή επικρατούσας θρησκείας, εφόσον, στην περίπτωση αυτή, προβλέπεται σύστημα απαλλαγής των μαθητών που δεν παραβιάζει τη θρησκευτική τους ελευθερία. Περαιτέρω, από τις διατάξεις του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ερμηνευόμενες σε συνδυασμό με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά και με την αναγνώριση, στο άρθρο 3 παρ. 1 του Συντάγματος, της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας στην Ελλάδα, δηλαδή θρησκείας της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, συνάγεται ότι επιβάλλεται κατ'αρχήν, στο πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μαθητών, να δίνεται έμφαση στη διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, εναπόκειται δε στον νομοθέτη να καθορίσει το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών ή άλλου ισότιμου μαθήματος, κατά τρόπο ώστε να εκπληρώνεται η ως άνω συνταγματική υποχρέωση και για τους μη ορθόδοξους Έλληνες, καθώς και να θεσπίσει σύστημα απαλλαγής από τη διδασκαλία των θρησκευτικών με τρόπο που να μην παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία των μαθητών. Επίσης, εντός του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών επιβάλλεται να συμπεριλαμβάνονται θρησκευολογικά, φιλοσοφικά ή άλλα στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, και δοθέντος ότι από τις ανωτέρω διατάξεις δεν παρέχεται δικαίωμα στους γονείς να αξιώνουν από το κράτος την οργάνωση διδασκαλίας με συγκεκριμένο περιεχόμενο, ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια να διαμορφώσει το ειδικότερο περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών, λαμβάνοντας υπόψη και παιδαγωγικά κριτήρια. Επομένως, ο σχετικός δικαστικός έλεγχος είναι οριακός, ενώ εκφεύγουν του ακυρωτικού

ελέγχου οι ουσιαστικές εκτιμήσεις και οι παιδαγωγικές επιλογές της Διοίκησης, οι οποίες στηρίζονται σε εξειδικευμένες επιστημονικές γνώσεις.

β) Κατά την άποψη ενός Συμβούλου, το άρθρο 3 του Συντάγματος αναφέρεται απλώς στο πραγματικό γεγονός ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ασπάζεται το θρήσκευμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τέθηκε για λόγους ιστορικούς και έχει περιορισμένο κανονιστικό περιεχόμενο, ενώ δεν επηρεάζει την άσκηση του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος, ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Ομοίως, και η επίκληση της Αγίας Τριάδος στην προμετωπίδα του Συντάγματος τέθηκε για ιστορικούς λόγους και έχει περιορισμένη κανονιστική επιρροή. Περαιτέρω, κατά την έννοια του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, ο όρος «θρησκευτική συνείδηση» παραπέμπει στον ταυτόσημο όρο του άρθρου 13 παρ. 1 Συντ., και όχι στον διαφορετικό όρο «επικρατούσα θρησκεία» του άρθρου 3 παρ. 1 Συντ., ενώ ως «ανάπτυξη» της θρησκευτικής συνείδησης νοείται η εξοικείωση των μαθητών με το θρησκευτικό φαινόμενο στην ιστορική του πορεία και στη σύγχρονη πραγματικότητα, με έμφαση πάντως στην παρουσίαση των δογμάτων και των αρχών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή της επικρατούσας θρησκείας. Σημαίνει δε την εσωτερική και μη υποκείμενη σε εξωτερική χειραγώγηση στάση του μαθητή αναφορικά με το θείο, και περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα του μαθητή, ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητά του, να ασπάζεται ή όχι συγκεκριμένο θρήσκευμα, να αλλάξει θρήσκευμα ή να είναι άθρησκος. Ενόψει τούτων, από τον συνδυασμό των άρθρων 2 παρ.1, 5 παρ.1, 13 παρ.1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος και 2 του 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, συνάγεται ότι υποκείμενο του δικαιώματος της παιδείας και της εκπαίδευσης είναι τόσο οι Έλληνες, ήτοι οι κεκτημένοι την ελληνική ιθαγένεια, όσο και οι νομίμως ευρισκόμενοι στην Ελλάδα αλλοδαποί, στο πλαίσιο των υπάρχουσών εκπαιδευτικών δομών και των διατιθέμενων μέσων. Περαιτέρω, για τη διαμόρφωση του προγράμματος σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών και την επιλογή της διδακτέας ύλης, που αποτελούν αμιγώς κρατικές αρμοδιότητες, ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια, η οποία οριοθετείται από τις προαναφερθείσες διατάξεις που καθορίζουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης, μεταξύ των οποίων προέχων είναι η «διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων» πολιτών. Από αυτά παρέπεται ότι το Κράτος δεν επιτρέπεται να επιβάλλει συγκεκριμένη κοσμοθεωρία ως τη μόνη αποδεκτή ή αληθινή, αλλά οφείλει, τηρώντας την αρχή της ουδετερότητας και της αμεροληψίας, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οι μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά την κοσμοαντίληψη της αρεσκείας τους. Ενόψει τούτων, ο νομοθέτης ουδόλως υποχρεούται να προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών

ομολογιακό χαρακτήρα, ενώ απαγορεύεται να προσδώσει κατηχητικό χαρακτήρα. Και ναι μεν προβλέπεται η δυνατότητα απαλλαγής του μαθητή, πλην η άσκηση της δυνατότητας αυτής αποτελεί έσχατο μέτρο, διότι, όταν ιδίως δεν προβλέπεται εναλλακτικό μάθημα, όπως στην Ελλάδα, ο μαθητής αποστερείται της θρησκευτικής εκπαίδευσης κατά παράβαση του άρθρου 16 παρ. 2 Συντ., ενώ η απαλλαγή δημιουργεί στεγανά μεταξύ των μαθητών και ενισχύει το αίσθημα του αποκλεισμού σε βάρος του ομαδικού πνεύματος, της ενσωμάτωσης στο σχολικό περιβάλλον και της κοινωνικοποίησης. Συνεπώς, ο νομοθέτης δύναται να προσδώσει στο μάθημα θρησκευολογικό περιεχόμενο, με την κατάλληλη έμφαση στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσας θρησκείας, και να το εμπλουτίσει με στοιχεία λογοτεχνικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά, φιλοσοφικά και ιστορίας της Τέχνης, το περιεχόμενο δε αυτό ανταποκρίνεται πληρέστερα προς τις επιταγές του Συντάγματος και των διεθνών συμβάσεων. Η αντίθετη άποψη δεν ευρίσκει έρεισμα ούτε στην αρχή της ισότητας, διότι δεν υφίσταται ομοιότητα καταστάσεων σε σχέση με τους μαθητές της μουσουλμανικής μειονότητας, του καθολικού δόγματος και της εβραϊκής κοινότητας, που διέπονται από ειδικές διατάξεις ή διεθνείς συμβάσεις ή ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες, για τις οποίες επιτρέπονται θετικές διακρίσεις.

γ) Τέλος, κατά την άποψη ενός Συμβούλου, το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. πρέπει να ερμηνευθεί συστηματικά σε συνδυασμό με τα άρθρα 13 παρ.1, 5 παρ.1, 2 παρ.1, 1 παρ.1-2. Εντός του ως άνω συνταγματικού πλαισίου, ο βασικός προσανατολισμός του άρθρου 16 παρ. 2 είναι η διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών που ενστερνίζονται την αντίληψη ότι είναι αφενός άτομα που ασκούν τα δικαιώματά τους μέσα σε ένα περιβάλλον ελευθερίας και ισότητας που συνιστούν θεμέλια της δημοκρατίας, και αφετέρου μέλη μιας ανοιχτής και πλουραλιστικής κοινωνίας που κατανοούν και σέβονται τα δικαιώματα των άλλων. Επί τη βάση των ανωτέρω, το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. επιτάσσει θρησκευολογικό προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης, δεδομένου ότι ως θρησκευτική συνείδηση νοείται το ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου σε αναφορά ιδίως με το «θείο», η δε θρησκευολογική εκπαίδευση δεν είναι αντίθετη προς το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ. ούτε προς το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Ως εκ τούτου, δεν νοείται απαλλαγή μαθητών από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών με αυτούς τους προσανατολισμούς, διότι τούτο θα αντέβαινε στις θεμελιώδεις αρχές του φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος που επιτάσσουν ελεύθερη διαμόρφωση της συνείδησης των πολιτών, χωρίς κρατική επιβολή απόψεων και καταναγκασμούς, στο πλαίσιο μιας πολυφωνικής κοινωνίας.

